

HLAHOLSKÉ PÍSEMŇICTVÍ A SLOVANSKÁ LITURGIE V ČESKÝCH ZEMÍCH A U JIŽNÍCH SLOVANŮ

Milan Strmiska

Dějiny nejstaršího slovanského písma hlaholice a s ním úzce spjaté liturgie ve slovanském jazyce jsou velice pestré a zdaleka nejsou spjaty jen s Velkou Moravou či středověkým bulharským státem. Hlaholice dosáhla velkého rozšíření a významu rovněž v chorvatských zemích, kde zbylá dvě hlavní centra hlaholského písmeňictví přežila o několik století. V této práci se pokusím nastínit počátky hlaholského písmeňictví, jeho rozšíření a vývoj v nových centrech až po jeho zlatý věk ve 14. a 15. století a následný úpadek.

Počátky hlaholice, nejstaršího slovanského písma, jsou spojeny s byzantskou misíí soluňských bratrů Konstantina a Metoděje na Velké Moravě. S jejím zánikem však hlaholice neupadla, naopak se díky činnosti Konstantinových a Metodějových žáků rozšířila do dalších částí slovanského světa, kde zažila svůj zlatý věk. A to přibližně půl tisíciletí po svém vzniku. Od 16. století potom význam hlaholice postupně upadal, avšak přesto toto písmo přežilo přibližně tisíc let.

Hlaholice byla po celou dobu své existence úzce spojena s církví a liturgickými texty. Její název vychází ze staroslověnského slovesa *glagoliti* – mluvit, hovořit. Potřeba vzniku písma uzpůsobeného slovanské řeči se objevila v souvislosti s byzantskou misíí na Velkou Moravu, kdy věrozvěstové Konstantin a Metoděj potřebovali pro svoji činnost přeložit liturgické knihy do slovanského jazyka a museli tedy nejprve pro tyto překlady vytvořit odpovídající grafický systém. Hlaholici vytvořil těsně před započatím misijní činnosti na Velké Moravě Konstantin, pravděpodobně někdy v letech 862–863. Nové slovanské písmo mělo původně 41 znaků, z nichž většina měla zřejmě původ v řecké kurzívě minuskuli. U řady znaků je však původ nejasný.

Konstantin nejprve přeložil liturgické knihy, jak píše autor staroslověnského Života Konstantinova: „Brzy přeložil celý církevní řád, [...], naučil je jitrním i ostatním hodinkám, nešporám, kompletáři i obřadům mešním.“¹ Po roce 864 se Konstantin zřejmě rozhodl vzdát se zavedení byzantské liturgie svatého Jana Zlatoústého a zavést místo něj římský mešní řád, který zřejmě přeložil do staroslověňštiny po roce 864. V tomto roce totiž uskutečnil úspěšnou výpravu proti Rastislavovi Ludvík Němec, který přinutil velkomoravského knížete uzнат svrchovanost východofranské říše, a jednou z podmínek rovněž bylo obnovení činnosti franských kněží na Moravě.² Po překladu liturgických knih došlo také na úplný překlad všech čtyř evangelií, jejichž části, jež se čtou při bohoslužbě, přeložil Konstantin už v Konstantinopoli.³ K překladu evangelia rovněž Konstantin vytvořil básnickou skladbu *Proglas*, u němž vyzývá Slovaný k užívání vlastního jazyka.⁴

¹ DVORNÍK, F.: *Byzantské misie u Slovanů*. Praha 1970, s. 123.

² Tamtéž, s. 129–130.

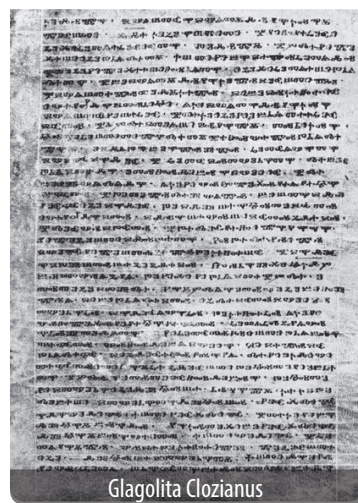
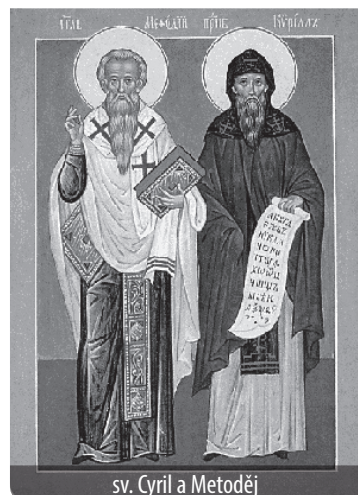
³ Tamtéž, s. 131.

⁴ „Chci raději pět slov pověděti, a svým rozumem je říci, aby i všichni bratři rozuměli, nežli deset tisíc slov nesrozumitelných.“ <http://www.ceskaliteratura.cz/texty/proglas.htm> 28. 8. 2010

Papežské schválení užívání slovanského jazyka v liturgii získali Konstantin a Metoděj během svého pobytu v Římě v roce 868, kdy také byli Metoděj a někteří jejich žáci vysvěceni. Odpor franského duchovenstva proti užívání staroslověnštiny a hlaholice však pokračoval, především když nový velkomoravský kníže Svatopluk nejevil příliš nadšení pro slovanskou liturgii a po uzavření míru ve Forchheimu sledoval politiku přátelských vztahů s franskou říší.⁵ Užívání staroslověnštiny při bohoslužbě bylo papežem, pravděpodobně v dopise Metodějovi vydaném roku 873, možná i zakázáno. Příslušný dopis se nezachoval, avšak o zákazu slovanské liturgie svědčí dopis papeže Jana VIII. Metodějovi z roku 879.⁶ Metoděj byl povolán do Říma, kde se měl ospravedlnit z obvinění, že hlásá heretické nauky, a jak ukazuje papežův dopis z roku 880 – známá bulla *Industriae tuae* – Metoděj se ospravedlnit plně dokázal. V dopise papež mimo jiné vyslovil souhlas s užíváním slovanského jazyka při bohoslužbách. Jedinou výhradou byl požadavek, aby výňatky z Písma byly nejprve čteny latinsky a až potom staroslověnsky.⁷

Vyhnaní části žáků Konstantina a Metoděje z Moravy po Metodějově smrti, ještě neznamenal zánik slovanské liturgie a užívání hlaholice na Moravě. Část kněží našla útočiště v sídlech moravských velmožů, kteří se přidržovali slovanské liturgie. Ani zánik velkomoravského státu na počátku 10. století ještě neznamenal naprostý zánik církevního života v zemi.⁸ Odchod části žáků soľuňských věrozvěstů však znamenal vznik nových center slovanské liturgie a hlaholského písemnictví.⁹

Část žáků zamířila na území prvního bulharského státu. Místem, kde byla zachována moravská hlaholská tradice, se stal Ochrid, ležící na západním okraji tehdejšího bulharského státu. Za vlády Simeona I. (893–927) byla nejprve v Preslavi, jež byla panovníkovým sídelním městem a centrem říše, a postupně prakticky na celém území říše zavedena cyrilice. Důvodem zřejmě byla její větší podobnost s řeckým písmem, jež bylo blízké Simeonovi, který měl řecké vzdělání, i Slovanům v jeho říši, kteří byli zvyklí psát ve svém jazyce, ale řeckým písmem.¹⁰ Hlaholské písemnictví se ale udrželo a rozvíjelo právě na periferii bulharského státu v Ochridu. Sem odešel jeden z žáků Konstantina a Metoděje, Kliment, a po jeho smrti také Naum. Ačkoli není jasné, kdo cyrilici vytvořil, odborníci se nejčastěji kloní k názoru, že to byl právě Kliment. Jiná teorie naopak poukazuje na Klimentovu „hlaholskou činnost“ na Ochridu a předpokládá, že autorem cyrilice byl zřejmě Konstantin Preslavský, zatímco Kliment byl naopak proti zavedení nového písma a na Ochrid byl poslán za trest.¹¹ Ať už však byl tvůrcem cyrilice

⁵ DVORNÍK, F.: *Byzantské misie u Slovanů*, s. 172.

⁶ Tamtéž, s. 174.

⁷ Tamtéž, s. 176–177.

⁸ Tamtéž, s. 207.

⁹ Do chorvatských zemí a na území bulharského státu pronikal vliv byzantské misie už za Metodějova života. Existuje i domněnka, že zde zasahoval Metoděj osobně. JANSEN, O.: *Český podíl na církevněslovanské kultuře*. In: *Co daly naše země Evropě a lidstvu. Část I. Praha 1998*, s. 27.

¹⁰ DOROVSKÝ, I.: *Makedonie. Zrození nebo obrození národa?* Boskovice 1995, s. 12.

¹¹ Druhou, avšak méně rozšířenou teorii o vzniku cyrilice, zastával např. I. Dorovský. Viz Tamtéž, s. 12–13.

kdokoli, jisté je, že v oblasti Ochridu se udrželo a úspěšně rozvíjelo hlaholské písemnictví.

Ochridská literární škola tak na počátku 10. století udržuje velkomoravskou tradici a to nejen užíváním hlaholice či liturgií ve slovanském jazyce, ale také činností vzdělávací a misijní. Zatímco v Preslavi, kulturním a mocenském centru říše, vznikají především literární díla oslavující říši, panovníka, jeho dvůr apod., literatura ochridské školy má především charakter právě vzdělávací a misijní. Je to bezpochyby dáno i tím, že Ochrid leží v oblasti v této době ještě mnohdy pohanské a teprve nedávno k bulharskému státu připojené.¹² Hlaholská tradice zde nezanikla ani se smrtí jejich nejvýznamnějších představitelů: Klimenta Ochridského, Nauma Ochridského či mnicha Chrabra, autora spisku *O písmenech*, jenž je obranou slovanského jazyka a písma, ale přežívá ještě poměrně dlouho, přibližně až do 12. století.¹³

Zatímco hlaholice je ve zbytku slovanského světa nahrazena během 10. století cyrilicí¹⁴ a přežívá prakticky už jen na Ochridu, na území dnešního Chorvatska dochází k jejímu velkému rozmachu, který trvá až do konce 15. respektive do 16. století. Část žáků Konstantina a Metoděje zamířila po svém vyhnání z Moravy do Dalmácie a právě s jejich činnostmi jsou spojeny počátky staroslověnské literatury na území dnešního Chorvatska. První zprávy o existenci bohoslužby ve slovanském jazyce zde pocházejí z roku 925.¹⁵ Počátky jsou spojeny především s benediktinskými kláštery. Centrem tzv. *glagoljašů* či česky hlaholášů, tedy mnichů, kteří byli stoupenci slovanské liturgie, bylo biskupství v Ninu (severně od Zadaru), Istrie a Kvarner.

K nejstarším dochovaným památkám hlaholského písemnictví v chorvatských zemích patří tzv. *Glagnolita Clozianus*, fragmenty překladů kázání církevních otců, pocházející z 11. století. Jedná se o opis staršího textu s minimem regionálních příměsí v jazyce. Z přelomu 11. a 12. století potom pochází *Vídeňské listy* – první hlaholský text, který už není psán staroslověninou kanonického období, ale církevní slovanštinou chorvatské

redakce. Ze stejné doby jako *Glagnolita Clozianus* potom pocházejí i první hlaholské památky světského charakteru, jež jsou často vytesány do kamene (např. tzv. *Nápis z Plominu*). Pravděpodobně v 11. či nejpozději 12. století byla rovněž do starochorvatštiny zapsané hlaholicí přeložena regule řádu sv. Benedikta.¹⁶

Slovanská liturgie a hlaholice narážely samozřejmě i v chorvatských zemích na odpor latinského kléru. Postavení hlaholice a slovanského jazyka zde bylo vůbec komplikované, neboť na území dnešního Chorvatska se ve středověku užívala hned tři písma: latinka, hlaholice a od 12. století z Bosny se šířící cyrilice (bosančica), a také tři jazyky: staroslověština, starochorvatština (sama ještě navíc rozdělená do tří hlavních dialektů – štokavského, čakavského a kajkavského) a latina. Významného úspěchu dosáhli mniši hlaholáši roku 1248, kdy papež Inocenc IV. udělil povolení užívat hlaholicí a sloužit bohoslužby ve slovanském jazyce na území Chorvatska, Dalmácie a Bosny.¹⁷ K tomuto svolení přispělo bezpochyby i hlaholášské šíření legendy o tom, že autorem hlaholice je sv. Jeroným, nikoli Konstantin.¹⁸ Rozšíření této legendy v chorvatském prostředí ostatně mělo za následek to, že na hlaholici bylo v chorvatských zemích nahlíženo nikoli jako na první slovanské, ale jako na první chorvatské písmo.

K největšímu rozmachu hlaholského písemnictví potom dochází ve 14. a 15. století, kdy vzniká řada významných hlaholských děl. Z řady hlaholských kodexů, breviářů, misálů či žaltářů jmenujme alespoň *Hrvojuv misál* z roku 1404 či *Misál knížete Novaka*. Nutno podotknout, že v této době už je v Chorvatsku užíván nový typ hlaholice – hranatá (či ostrohranná) hlaholice se uplatňuje na místo hlaholice oblé už od poloviny 13. století.

Chorvatští hlaholáši rovněž přispěli k návratu slovanské liturgie a hlaholice do českých zemí. Ve snaze oživit slovanskou liturgii a upevnit slovanské vztahy v zápase o římskou korunu, pozval Karel IV. roku 1348 chorvatské hlaholášské benediktiny do Prahy, kde pro ně o rok dříve založil

¹² Viz HAUPTOVÁ, Z. – BECHYŇOVÁ, V.: *Zlatý věk bulharského písemnictví*. Praha 1982. (ukázky z děl Klimenta Ochridského, mnicha Chrabra či Jana Exarcha).

¹³ DOROVSKÝ, I.: *Makedonská literatura*. In: Slovník balkánských spisovatelů. Praha 2001, s. 33.

¹⁴ DVORNÍK, F.: *Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzancí a Římem*. Praha 2008, s. 34.

¹⁵ DOROVSKÝ, I.: *Chorvatská literatura*. In: Slovník balkánských spisovatelů. Praha 2001, s. 28.

¹⁶ OSTOJIĆ, I.: *Benediktinci glagoljaši*. Slovo, 1960, č. 9–10, s. 20.

¹⁷ NOVAK, S. P.: *Povijest hrvatske književnosti*, sv. I. Split 2004, s. 16; RADAN, V.: *Glagolitic printer Blaz Baromic*. [online], s. 2. <http://www.ellerman.org/vlasta/History/IncoFinalBaromi5.pdf> 28. 8. 2010; JAKŠIĆ, M.: *Senjske inkunabule i senjska tiskara*. [online] <http://www.croatianhistory.net/etf/senj.html> 28. 8. 2010

¹⁸ TEJCHMAN, M. a kol.: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 2009, s. 93.

Emauzský klášter.¹⁹ Hlaholáši se v Praze věnovali především překladatelské činnosti. Do starochorvatského jazyka (samozřejmě psaného hlaholicí) zde dokonce přeložili i slavnou křesťanskou encyklopedii vědění, *Lucidář*.²⁰ Za husitských válek byl Emauzský klášter jedinou řeholní komunitou, která přijala husitství a zachovala si stávající uspořádání.²¹ Hlaholáši však z kláštera, pravděpodobně kolem roku 1430, odešli.²² Do Chorvatska si s sebou odnesli řadu překladů, mezi nimi i překlady dvou kázání mistra Jana Husa, která se jinde nedochovala.²³

¹⁹ BLÁHOVÁ, M.: *Klášteří fundace Karla IV.* In: Emauzy. Benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy. Praha 2007, s. 22.

²⁰ ŽUBRINIĆ, D.: *Hrvatska glagoljica u Češkoj.* [online] <http://www.croatianhistory.net/etf/ceska.html> 28. 8. 2010

²¹ KŮRKA, P. B.: *Slovanský klášter mezi husitstvím a kato-licismem. Dějiny klášterní komunity v letech 1419–1592.* In: Emauzy. Benediktinský klášter Na Slovanech v srdci Prahy. Praha 2007, s. 113.

²² ŽUBRINIĆ, D.: *Hrvatska glagoljica u Češkoj.* [online] <http://www.croatianhistory.net/etf/ceska.html> 28. 8. 2010

²³ HAVRÁNEK, B.: *Staročeská literatura v hlaholském písemnictví charvátském.* In: Co daly naše země Evropě a lidstvu. Část I. Praha 1998, s. 102.

Z roku 1483 pochází vrcholné dílo chorvatského hlaholského písemnictví, *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Ten se o jedenáct let později stal prvním evropským tištěným misálem napsaným jiným písmem než latinkou, když jej roku 1494 jako svoji první knihu vytiskl senjský tiskař Blaž Baromić.²⁴

Misal po zakonu rimskoga dvora je však nejen vrcholem, ale zároveň také labutí písni chorvatského hlaholského písemnictví. Porážka chorvatské šlechty Turky na Krbavském poli roku 1493 otevírá dveře osmanské expanzi do chorvatských zemí. Centrum chorvatské státnosti se přesunuje na sever do okolí Záhřebu, zatímco další významná centra na pobřeží Jaderského moře a s nimi i hlaholská centra se dostávají pod nadvládu Benátek. Další těžkou ránu potom hlaholskému písemnictví zasadila reformace a protireformace. I přesto však hlaholice ještě dokázala přežít několik století, byť její význam už zdaleka nebyl tak velký, jako ve středověku. Poslední hlaholský misál byl vydán v Římě poměrně nedávno, roku 1893.

²⁴ RADAN, V.: *Glagolitic printer Blaz Baromic*, s. 11–12; JAKŠIĆ, M.: *Senjske inkunabule i senjska tiskara.* [online] <http://www.croatianhistory.net/etf/senj4.html> 28. 8. 2010.